

Gekooide levens

Een vrije interpretatie van een borduurwerk tegen de slavernij¹

• SUSAN LEGÈNE •

Afb. 1
Detail van afb. 2.

Louises borduurwerk

In 1991 verwierf het Rijksmuseum via een antiquair een borduurwerk dat blijkens het onderschrift gericht was tegen de slavernij (afb. 1-2). Het kreeg als datum 1794, één jaar dus voor de revolutionaire omwenteling van 1795 die leidde tot de stichting van de Bataafse Republiek. Sinds 1999 hangt het borduurwerk op de geschiedenisafdeling van het Rijksmuseum, ingelijst in een goudkleurige bewerkte houten lijst. Het toont een oudere vrouw, zittend aan een tafel in een tuin met potplanten, bomen en gazon. Bij haar staan twee jongere vrouwen en een kind. De jonge vrouw in het midden lijkt te spreken. Ieders aandacht is daarbij gericht op een kooi op de tafel, waarin een muisje zit dat opspringt tegen de tralies. Onder het tafereel is bij het jaartal 1794 de handtekening van de maakster, Louise van Ommeren-Hengevelt, geborduurd en een tekst die de middelste vrouw misschien wel uitspreekt. Uit die tekst blijkt dat de muis een slaaf symboliseert. Het borduurwerk is een aanmoediging voor vrouwen om een einde te maken aan het stelsel van slavernij:

*Komt, daar onze harten bloeden
Op het zien van slavernij
Dat hier onze daden spreken
Laten wij dit Muisje vrij.*

Het borduurwerk, met vers, handtekening van Louise van Ommeren-Hengevelt en datum 1794 is een bijzonder tijdsdocument. De eerste keer dat ik het zag, trof me de vrouwelijkheid ervan.² Eigenlijk denk ik er zelden over na of een voorwerp in de geschiedenisopstelling tot een mannen- of vrouwendomein behoort. Maar dit borduurwerk in de vitrine over slavernij in Suriname hangt boven een abolitionistische kop en schotel, een erepenning voor een gezagsgetrouwe slaaf en een slavenarmband van vingerhoeden. Die combinatie van voorwerpen uit het huishouden in een politieke context maakte me alert op de compleet verschillende relatie tussen object en geschiedenis die geldt voor objecten uit het openbare en het huiselijke leven. Borduren en naaien waren in verschillende tijden en omstandigheden instrumenten, waarmee vrouwen het heft in eigen hand namen.³ Wie had hier uren zitten borduren en ondertussen over slavernij nagedacht? Welke plaats hadden slaven in dit 'Nederlandse vrouwendomein'; over welke slavernij ging het hier eigenlijk?

Ik zal hier ingaan op de verschillende betekenislagen in het anti-slavernij-borduurwerk, die betrekking hebben op de maakster, de voorstelling als zodanig en op de bedoeling en werking daarvan. Het is geborduurd door een

vrouw die daarmee de conventies volgde en deed wat ze geacht werd te doen als het huishouden aan kant was. Aan het einde van de 18de eeuw was het voor vrouwen vrijwel onmogelijk om in het openbare leven een intellectuele rol te spelen.⁴ Thuis zitten en borduren, breien of naaien – liefst in gezelschap van een oudere dame – was zo'n beetje de hoogste deugd die bestond voor Nederlandse dames van goede komaf. De voorstelling van het borduurwerk betreft een intieme vrouwenscène, met verwijzingen naar aandacht voor een gecultiveerde natuur, zorg voor een kind, vriendschap tussen vrouwen en medelijden met een kwetsbaar schepsel. Maar die voorstelling is bedoeld als een politieke oproep

aan vrouwen om een einde te maken aan de misstand van slavernij. Dat laatste is het meest gecompliceerde gegeven van dit borduurwerk. Het is een publiek politiek statement dat in zijn vorm bestemd was voor de huiselijke sfeer, net als de abolitionistische kop en schotel in dezelfde vitrine.

De drie betekenislagen komen bijeen in de handtekening van Louise van Ommeren-Hengevelt onder het borduurwerk. Een geborduurde naam is op zich niets bijzonders. Sinds de 17de eeuw borduurden meisjes hun naam of initialen in kruissteekjes op stop- en merklappen. Op die borduurwerken leerden ze letters en cijfers maken, aangevuld met versieringsmotieven en patronen in andere ste-

Afb. 2

LOUISE VAN OMMEREN-HENGEVELT,
Geborduurde protest-
prent tegen de slaver-
nij, 1794.

Borduurwerk van
zijde op zijde in
vergulde lijst, (voor-
stelling) 35 x 46 cm.
Rijksmuseum,
Amsterdam, inv.nr.
NG-1991-22.

ken. De naam van het meisje was integraal onderdeel van de compositie van de merklap. Deze werd daarmee een persoonlijk document dat uiting gaf aan de bereidheid van het meisje om in het huwelijk te treden. Op het borduurwerk van Louise van Ommeren-Hengevelt is de handtekening echter geen uiting van bereidheid en bekwaamheid voor het huwelijk, maar een politieke profilering. De naam is, evenal de letters van het gedicht, niet schematisch opgebouwd uit kruissteekjes, maar geschreven in onregelmatige stiksteekjes. In vergelijking met de regelmaat in de rest van het borduurwerk lijkt het alsof het tafereel is geborduurd naar een uitgetekend patroon, terwijl de tekst en handtekening los uit de hand geborduurd zijn. Die persoonlijke profilering is opmerkelijk voor het eind van de 18de eeuw.

Borduren, breien en vrouwelijkheid

Het was een kleine groep vrouwen die in die jaren voorzichtig morrelde aan de beperkingen die hen in het maatschappelijk leven waren opgelegd. De schrijfster Betje Wolff verzette zich al vroeg openlijk en verdedigde in *Bespiegelingen over den Staat der Rechtheid* (1765) zichzelf en alle vrouwen vanwege die *neiging die ons ene pen en geen breinaalden in handen geeft*. Iedereen had volgens haar *recht op verstandelijke uitspanning*.⁵ Tien jaar later kon ze daar al luchthartiger over zijn. Ironisch verdedigde ze zich in 1775 in een brief op rijm aan haar geliefde Aagje Deken tegen het heersende vooroordeel als zou lezen vrouwen van hun plichten afhouden:

*Ik brei de Beemster aan elkander,
(Indien ik niet te naaien heb)
Nu voor den een dan voor den ander,
Wyl ik in dat werk genoeg schep.
Ik kan 'er vaardig onder lezen,
Terwijl myn vingers luchtig gaan,
'k Heb des geen tydverzuim te vreezen,
en onderwylen iets gedaan*⁶

Langzaamaan werd het gebruikelijker dat vrouwen uit betere kringen ook een opleiding volgden. Dat maakte hen echter vooral betere levenspartners; hun vrouwelijke bestemming lag thuis. Grappend schreef jonkvrouw Antje van Hogendorp in 1787 aan haar broer Karel: *Ik heb wel eens hooren zeggen dat vrouwen niet hoefden te studeeren, zoals men het heet; maar ik vond dat niet goed, en sedert mij de propositie van Euclides van de hypotheruse eens bij het naaien van een neusdoek is te pas gekomen, ben ik meer dan tevoren in mijn meening versterkt, dat eene vrouw hare plichten beter, ten minste gemakkelijker, kan uitvoeren, naar mate dat haar geest onderwezen en opgehelderd is*. Haar grapje had een serieuze ondertoon: geleerdheid hoeft geen afbreuk te doen aan vrouwelijkheid. Zich bewust van de grenzen die golden voor vrouwen, verzekerde ze haar broer dan ook dat ze haar leergierigheid goed in overeenstemming wist te brengen met haar bestemming als vrouw.⁷

Daarmee bracht Antje van Hogendorp onder woorden in welke kooi van huiselijke vlijt en deugdzaamheid jongedames van goeude komaf aan het eind van de 18de eeuw leefden. De beter opgeleiden onder hen werden geacht die kooi zelf in stand te houden. Zelfs in de brievenroman *De historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* uit 1782, geschreven door Betje Wolff en Aagje Deken, werden de levenslustige Sara Burgerhart, Letje Brunier en de andere romanfiguren door de schrijfters steeds weer aan het borduren gezet. Ze zitten dan 's avond bijeen bij de weduwe Spilgoed, hun hospita, en praten met haar over het leven, de liefde, smaak en etiquette.⁸ De jongedames houden van goede boeken, van toneel en musiceren, ze verkennen de grenzen van wat hun geoorloofd is, maar oefenen zich ondertussen in deugdzaamheid als een voorbereiding op het huwelijk. Komaf, goede manieren, goede smaak, onderscheidingsvermogen zijn de zaken waar voor

de hoofdpersonen in deze roman hun toekomst en hun speelruimte qua partnerkeuze van afhangen. En van hun kapitaal. De maatschappelijke kansen voor de dames in de roman *Sara Burgerhart* zijn opvallend vaak verbonden aan het wel en wee van een familielid in de koloniale handel.⁹

Maar aan het einde van de 18de eeuw kwam alles in een stroomversnelling en braken overall in Europa tijden aan van grote politieke en maatschappelijke omwentelingen. In Frankrijk brak de Revolutie uit. In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden stonden prinsgezinden en patriotten met getrokken wapens tegenover elkaar. Het stadhouderlijk bestel wankelde en werd begin 1795 met Franse militaire steun omvergeworpen. In die woelige tijd, zette Louise van Ommeren-Hengevelt openlijk haar handtekening onder een geborduurde protestprent. Wat was daarvan de betekenis?¹⁰

Het weefsel van de tijd

In de archieven vond ik tot nu toe weinig concrete verwijzingen naar de vrouw die in 1794 haar borduurwerk signeerde. Wel kunnen we haar plaatsen in haar tijd, door wat we weten over haar echtgenoot. Louise van Ommeren-Hengevelt (1757-1846) was 37 jaar toen ze haar tafereeltje borduurde, en tien jaar getrouwd met Jacob Jan van Ommeren (1763-1819). Van Ommeren was een koopman uit een vooraanstaand geslacht uit Driel, bij Arnhem, die in 1781 het groot burgerrecht van Arnhem had verworven. Zijn zaken liepen goed, en de familie zou het brengen tot grootgrondbezitter.¹¹ Het echtpaar was Nederlands Hervormd, maar afgaand op de lijst van ouderlingen en diakenen, onderhielden ze waarschijnlijk net als veel andere vooraanstaande burgers van die stad ook relaties met de Waalse kerk van Arnhem.¹² Wellicht was dat een manier om uiting te geven aan hun Franse gezindheid? Want Jacob Jan van Ommeren was een actieve patriot.

Na de omwenteling werd hij in 1795 lid van het revolutionair comité en van de Arnhemse municipaliteit. Hij was lid van de Commissie van Financiën van het kwartier Veluwe (1795-1797) en trad toe tot het tweede Intermediair Administratief Bestuur in het Voormalig Gewest Gelderland (1798).¹³ Ook in de jaren voorafgaand aan de Bataafse revolutie had Van Ommeren zich actief gemengd in het politieke debat. Zo was hij lid van de Vaderlandsche Sociëteit voor Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, die in 1785 werd opgericht door radicale patriotten, voorstanders van een Nederlandse eenheidsstaat waarin gelijkheid zou heersen voor alle burgers volgens het natuurrecht en de inzichten van de verlichting.¹⁴ En waarschijnlijk behoorde hij tot het handjevol mensen dat tevens lid werd van het Genootschap voor Oudheidkunde Prodesse Conamur, een geleerd genootschap van circa vijftig leden uit de culturele elite van Arnhem, opgericht in 1792 naast, of misschien ook als tegenwicht tegen, de radicale Vaderlandsche Sociëteit.¹⁵

Vrouwen konden van Prodesse Conamur geen lid worden, maar het is bekend dat het genootschap een enkele keer wel vrouwen toeliet bij lezingen. Een van hen was de schrijfster Elisabeth Post (1755-1812), die in Arnhem woonde bij haar broer, dominee E.J. Post. Zij publiceerde in die jaren een brievenroman over slavernij, *Reinhardt, of natuur en godsdienst* (1791-1792), gebaseerd op de lotgevallen van een andere broer, H.H. Post, plantage-eigenaar te Demerary. Dominee E.J. Post hield daarover in 1792 een lezing voor het Genootschap. Onder het gehoor waren vrouwen; wellicht was ook Louise van Ommeren-Hengevelt meegeweten met haar man Jacob Jan van Ommeren.¹⁶

Met die connectie hebben we een draadje van het anti-slavernijborduurwerk in handen. Louise van Ommeren-Hengevelt heeft de roerige periode

1787-1795 meegemaakt aan de zijde van een nauw betrokken echtgenoot, die verkeerde in de hoogste politieke kringen van Arnhem. Afgaand op het standpunt ten aanzien van slavernij in haar borduurwerk, mogen we aannemen dat zij haar echtgenoots idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap ook heeft aangehangen. Haar interesses stemden bovendien overeen met die van andere Arnhemse vrouwen als de schrijfster Elisabeth Post en Posts artistieke patriotse vriendin freule Charlotte Louise van der Capellen, van wie bekend is dat zij goed kon borduren.¹⁷ Het is zeer wel mogelijk dat Louise van Ommeren-Hengevelt *Reinhart* heeft gelezen, Elisabeth Post en haar vriendin persoonlijk heeft gekend, misschien zelfs naar Prodesse Conamur kwam en deel uitmaakte van een kritisch artistieke en intellectuele vriendinnenkring van Arnhemse dames wier mannelijke verwanten in het politieke leven een vooraanstaande rol speelden. Daarvan bleven misschien geen archiefstukken bewaard, maar Elisabeth Post schreef over slavernij; Louise van Ommeren-Hengevelt vertaalde haar engagement in een borduurwerk. En met die waarschijnlijkheid dat zij elkaar gekend hebben, moeten we het voorlopig doen.

Anti-slavernijmotieven

De keuze van de dames Van Ommeren-Hengevelt en Post lag niet voor de hand. Omstreeks 1794 waren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden maar weinig geluiden te horen tegen de slavenhandel en slavernij. Hoewel tussen 1600 en 1828 meer dan 550.000 Afrikanen door Nederlandse slavenhandelaren uit West-Afrika de Atlantische Oceaan over gevoerd werden om te worden verkocht als slaven op plantages, was slavernij in Nederland een abstractie.¹⁸ In Engeland en Frankrijk kreeg in de laatste decennia van de 18de eeuw de agitatie tegen slavernij steeds sterker vorm in politieke bewegingen.¹⁹ Maar Nederlanders

leken zich er nauwelijks een concrete voorstelling van te maken als een West-Indiëvaarder uitvoer, of als iemand suiker in de koffie deed. Ook in de Nederlandse kunst en cultuur drong dit thema nauwelijks door. Zo vanzelfsprekend als het was dat in romans families fortuin vergaarden in de Oost en de West, zo weinig woorden werden er gewijd aan de dwang die aan deze rijkdommen ten grondslag lag.²⁰

Met name in patriotse kringen begon aan het eind van de 18de eeuw het denken hierover te veranderen. In de geschriften van Betje Wolff kunnen we volgen hoezeer die gedachtenvorming werd beïnvloed door politieke bewegingen in het buitenland, en hoe moeilijk het was ze in Nederland handen en voeten te geven. Betje Wolff was als Betje Bekker opgegroeid in Vlissingen. Haar vader was makelaar in droge waren (specerijen uit de koloniale handel en kruiden). Vlissingen was de havenplaats van waaruit in de 18de eeuw ongeveer de helft van alle slavenscheppen vertrok. Maar Wolff liet dit aanvankelijk niet tot zich doordringen. In de hiervoor al aangehaalde brief op rijm aan Aagje Deken in 1775 wenste ze de Vlissingse handel nog alle goeds toe.²¹ Toch keerde zij zich in hetzelfde gedicht, zonder een verband te leggen met de Vlissingse West-Indiëvaarders die slaven gingen halen, wel degelijk tegen slavernij. Ze doet dat in een passage waarin zij in gedachten de hele wereld afreist, bladerend in een prentencollectie.²² De passage wordt beschouwd als een vroege Nederlandse anti-slavernijtekst, maar helemaal scherp had Wolff het probleem nog niet voor ogen: slavenarbeid betekende voor haar vooral dwangarbeid, waarbij ze zowel op plantagearbeid door Afrikaanse slaven als op het harde lot van de indianen in Noord-Amerika doelde:

'k trek menigmaal langs China's
muur,
Of 'k steek gerust in zee, en stuur
Het recht af op America.
Wijl ik mijn vochtige oogen sla
Op 't Volk, door wetlooze overmagt
Méér dan het reedloos vee veracht:
Door hebzucht en door dwinglandy
Gedoemt tot harde slaverny:
Door wreedheid naar de myn
gezweept,
Langs 't ruw gebergte voortgesleept,
Hou op barbaarsche Europeaan!
Kunt gy die zuchten tegenstaan?
Die klagten en dien tranenvloed,
Die gy, o monsters! stroomen doet?
Die slaaf van zynen vrouw gescheurt,
Om wier gemis zyn' ziele treurt,
Dien gy het arme kroost ontruk;
Die in uw ketens gaat gebukt;
Met smart, gebrek, en zorg en stryd;
Die zyn rampzalig leven slyt,
Door gierigheid ter dood vermoeit,
Op velden door de zon verschroeit,
In Mynen, daar 't verstikkend licht
Der toortsen, zyn verflauwt gezicht
Ontdekt dat zoo verachtlyk goud,
Door U als 't hoogste goed beschouwt;
Schoon 't nooit voldeed uw' snooden
Wensch;
Die Slaaf, ô Wreedaart! is een Mensch.
Hij is een mensch. Ys op dat woord.
De Almagt'ge die zyn' zuchten hoort,
En 't onrecht ziet dat gy hem doet,
Schiep ons en hem van 't zelfde
bloed...²³

Betje Wolff verwierp hier slavernij vanuit algemeen christelijke waarden, zonder een verbinding te maken naar de Nederlandse praktijk in de Oost en de West.²⁴ Haar standpunt radicaliseerde pas toen zij met Aagje Deken in 1788 vanwege de politieke toestand in de Republiek was uitgeweken naar Frankrijk, en in aanraking kwam met het onderzoek naar slavernij door de Lyonese predikant B.J. Frossard. Deze maakte slavernij zo concreet mogelijk en legde daartoe onder meer een expliciet verband met de koloniale waar in Europa, waarbij hij stelde: *vraag niet*

langer, wat is de innerlijke waardij der koffie, der indigo, der suiker? maar hoe veel menschen zij het leven gekost hebben; hoe veele moorden het aankweeken eischt, hoe veele misdaden men gepleegd heeft.... Wolff besloot het werk te vertalen, al moest ze daarbij haar naam geheim houden. In 1790 werd het gepubliceerd onder de titel *De Zaak der Negerlaaven en der inwooneren van Guinéa of de Historie van den handel en de slavernij der negers; Bewijzen van der zelve onwettigheid*.²⁵ Ook voor Wolff was de slavenhandel daarna niet langer abstract, maar een aanwijsbare Nederlandse verantwoordelijkheid. In 1798 schreef ze aan een vriendin dat een van de redenen waarom ze niet meer in Vlissingen bij kennissen wilde logeren, haar *natuurlijken afkeer van slavenkoopers* was.²⁶

Kort na het werk van Frossard verscheen de genoemde brievenroman van Elisabeth Post, gepubliceerd in drie delen. *Reinhart, of natuur en godsdienst* (1791-1792) is opgezet als een fictieve correspondentie tussen twee vrienden van wie één plantage-eigenaar is in Demerary. Het boek gaat concreet over Nederlandse slavernij, met als hoofdthema de morele dilemma's die dit met zich meebrengt, geplaatst in een sterk godsdienstig kader. De lezers worden opgewekt tot geloof en deugdzaamheid, zelfs als er geen beloning is op aarde.²⁷ En daarmee bleef Post binnen de kaders die aan vrouwen werden gesteld als hoedsters van deugdzaamheid in de privésfeer. De afwezigheid van het thema van slavernij in het politieke debat en het feit dat ook de kerk zich niet in politieke zin hierover uitliet, leidde ertoe dat de schrijfster in dezen haar perspectief niet verlegde naar de openbare politiek.

Slavernij en vrouwenbevrijding

Louise van Ommeren-Hengevelt heeft na de *Reinhart* die stap naar de politiek wel willen zetten, toen ze in 1794

haar borduurwerk maakte. *Dat hier onse daden spreken, Laten wij dit Muisje vrij* naaide ze eronder, als een opwekking tot vrouwen om zelf in actie te komen. Wist ze als koopmansvrouw wat zich in Engeland afspeelde, waar vrouwen vanaf het begin van de anti-slavernijbeweging actief waren voor afschaffing van de slavenhandel en slavernij? Met name de Manchester Abolition Society, die werd geleid door radicale kooplieden, richtte zich expliciet tot vrouwen en betrok hen vanaf de start in 1787 bij de fondsenwerving en publieke agitatie.

Het beroep dat in Engeland op vrouwen werd gedaan betekende een door de kerk - met name Quakers en Methodisten - gesteunde erkenning dat vrouwen een rol te spelen hadden in het openbare leven. Maar tegelijkertijd golden daarbij de gangbare beperkingen: vrouwen mochten geen functies bekleden in de comité's, ze mochten geen handtekeningen zetten onder petitie's, ze mochten niet stemmen voor het parlement.²⁸ Het gevolg was dat de beweging voor afschaffing van de slavernij zich deels verplaatste naar de privésfeer, het huishouden. Vrouwen hingen vanaf 1789 affiches op in huis, gericht tegen de slavenhandel, en toonden daarmee hun recht op een eigen mening. Op hun lichaam droegen ze als armband, haarspeld of ketting de beeltenis van de geketende geknielde slaaf (*Am I not a Man and a Brother*) sinds 1787 geproduceerd door Joshua Wedgwood. Dezelfde afbeelding stond op hun kopje. En ze borduurden of schilderden hem op andere typische vrouwengebruiksvoorwerpen, zoals op hun reukdoosjes of speldekussens. Allerlei van dergelijke voorwerpen uit het huishouden zijn vandaag de dag te zien in de Transatlantic Slavery Gallery in Liverpool.²⁹

De betrokkenheid van vrouwen bij de Engelse beweging tegen de slavernij bleef bovendien niet beperkt tot deze huiselijke sfeer: vrouwen drongen er mee ook door in het openbare leven.

Zo raakten in de geschriften van de radicale voorvechtster van vrouwenrechten Mary Wollstonecraft (1759-1797) argumenten tegen slavernij en tegen de onderdrukte positie van vrouwen zelf met elkaar verweven. Wollstonecraft bepleitte afschaffing van de slavenhandel met een beroep op rechtvaardigheid, menselijkheid en christendom. Ze bepleitte vrouwenbevrijding van het juk der slavernij dat hen door mannen werd opgelegd. En ze riep vrouwen op om een rationele humaniteit te ontwikkelen die gebaseerd was op kennis, in plaats van slaaf te zijn van hun gevoelens en emoties.³⁰ Incidenteel vinden we een zelfde terminologische verwevenheid van anti-slavernij agitatie en het denken over vrouwenbevrijding in Nederlandse geschriften. Zo stelde in 1795 de schrijver van het pamflet *Ten Betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het land: Ontwaakt dus, gij vrouwen, verbreekt uwe ketenen, die gij zoolang gedragen hebt...* en nog twee maal riep de auteur vrouwen op zich te verheffen uit den kring der slavernij en dat gij niet langer in uwe slavernij zult zugten.³¹ Maar het bleef bij die zeldzame oproepen. Vrouwen drongen in Nederland in het politieke leven nog niet door.

Ook de ambivalentie van een morele verwerping van het principe zonder daaraan politieke consequenties te verbinden, zou tot ver in de 19de eeuw bepalend zijn voor het Nederlandse politieke klimaat inzake slavernij. In de landelijke politiek werd de kwestie van slavernij steeds vooruit geschoven, te beginnen bij de debatten rondom de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798, en pas eindigend bij de aanvaarding van het wetsontwerp voor de emancipatie in 1862. Gedurende het grootste deel van de 19de eeuw zou de godsdienst in Nederland gebruikt worden ter legitimatie van uitspraken van de emancipatie, ook in de kringen van het Reveil. De slaven moesten eerst worden opgevoed tot

Afb. 3
Toegeschreven aan
een comité van
Nederlandse vrouwen,
*Anti-slavernij kop en
schotel*, circa 1850.
Porselein, 6 cm. hoog,
(kop) diam. 6,8 cm,
(schotel) diam.
12,5 cm. Rijksmuseum,
Amsterdam, inv.nr.
NG-1994-53 (CNO 15).

christenen voor ze vrij konden zijn. En vrouwen moesten zich niet met politiek inlaten. Op het abolitionistische schoteltje in het Rijksmuseum staat dan ook een typisch Nederlandse dubbele boodschap van berusting: *Als niemand U ziet, God ziet U*.³²

Die anti-slavernij kop en schotel onder Louises borduurwerk zijn afkomstig uit de jaren '50 van de 19de eeuw (afb. 3-4). In de halve eeuw die verstreek tussen het geborduurde statement en de productie van de kop en schotel voor het weldenkende huishouden, stond slavernij laag op de politieke agenda. Of, zoals een aantal Arnhemse notabelen, aangespoord om geld op te halen voor het godsdienstig onderwijs onder de slaven, eerlijk schreef in 1830: *Het doet ons leid, Ulie-*

*den te moeten melden dat wij stuiten op aanmerkingen dat er binnenslands teveel te doen en te geven is, om zich tot deze soort van bijlagen te kunnen verbinden; terwijl anderen zich verschoonen door te zeggen, dat zij, jaarlijks reeds gevende of voor het Instituut van Doofstommen of voor dat der Blinden, of voor de Maatschappij van Weldadigheid, of voor een en andere tevens, zich met geene nieuwe lasten van dezen aard kunnen bezwaren.*³³

Er zijn in de loop der tijden in Nederland veel, vaak economische, argumenten aangevoerd tegen afschaffing van slavernij. Dat het, anders dan in met name Engeland, niet kwam tot een politieke beweging waarbij principiële humanitaire bezwaren tegen de slavernij zwaarder wogen dan eventueel economisch nadeel, kan mijns

inziens niet los gezien worden van de beperkingen die in Nederland voor vrouwen golden in het politieke leven.³⁴ Deze werden versterkt door de afwezigheid van een door de kerken ondersteund religieus geïnspireerd vrijheidsdenken. In Engeland leidde dat laatste tot een politieke massabeweging waarin vrouwen een stuwende kracht waren. De belofte die 1795 dienaangaande in Nederland had ingehouden, werd echter niet ingelost. Schilderen, borduren, lezen en brieven schrijven bleven tot ver in de 19de eeuw de aangewezen middelen voor vrouwen om zich te uiten. De politiek vond daarin maar zeer beperkt een plek. Om meer zicht te krijgen op de politieke opinies en beweging in de huiselijke sfeer, en daarmee ook de Nederlandse houding tegenover slavernij beter te begrijpen, is het belangrijk dat we op zoek gaan naar meer voorwerpen als dit borduurwerk. Naast geschreven uitingen van vrouwen bieden ze inzicht in de politiek van het Nederlandse vrouwendom rond 1800.

Het muisje heeft een staartje

Aldus bevat het borduurwerk in het Rijksmuseum zowel aanknopingspunten voor een analyse van (de afwezigheid van) publieke meningsvorming over slavernij omstreeks 1800 als van de beperkingen voor vrouwen om deel te nemen aan het openbare leven. In die revolutionaire periode van 1794-1795 riep Louise van Ommeren-Hengevelt met een beroep op vrouwelijke emotie en solidariteit op tot daadkrachtig handelen. *Laten wij dat Muisje vrij*, het slaat op de zwarte slaven, maar raakte als politiek statement onvermijdelijk ook aan de gebonden levens van vrouwen als zij zelf. Die dubbele boodschap zit besloten in Louises keuze voor een muizenval als kooi voor de slaaf.

Toen Louise van Ommeren-Hengevelt als beeld van slavernij een muis

in de val koos, borduurde ze al dan niet bewust door op een beeldtraditie, waarin een muizenval of een vogelkooi emblematisch zijn voor de gevangen liefde. De kooi of de val is een beeld van liefde, waarin de man of de vrouw, in de gedaante van een vogel of muis, is opgesloten. Meestal zien we vogeltjes in een kooi. *Bly, door slaverny* gaf Jacob Cats als titel mee aan een zinnebeeld van zo'n gekooide vogel, met daarbij een gedicht over een tevreden minnaar. Een embleem dat verwees naar een vink die het benauwd kreeg om alsmaar in hetzelfde kooitje opgesloten te zitten, heette juist *'t vlucht, krijghet lucht*. Wanneer een enkele keer door de 17de-eeuwse schilder gekozen werd voor een muizenval (Gerard Dou, Abraham Snaphaen) dan ging het om vrijmoedige scènes. Een meisje dat de val opent en de muis laat ontsnappen verbeeldt een maagd die wacht op een minnaar, of het is een prostituee. Het laten ontsnappen van een vogel of een muis duidde op verlies van maagdelijkheid.³⁵

Bij Betje Wolff vinden we deze 17de-eeuwse verwijzingen terug in de eerder aangehaalde brief op rijm die ze in 1775 aan Aagje Deken schreef en waarin ook de slavernij voorkwam. In die brief is het vogeltje vrij zonder dat het wegvliegt, als een verwijzing naar ongebondenheid en een vrije vrouwelijke seksualiteit. Haar kanariepietje vliegt los in haar huis, brengt alles wat hij van zijn gading vindt naar het kooitje dat altijd open staat, en eet en drinkt uit haar hand. *Het plaatst zich op mijn borst, of hoofd; De vrijheid dien men 't heeft ontroofd| Geef ik het zoete diertje weër ...*³⁶ Louise van Ommeren-Hengevelt voegde door een muizenval te kiezen in plaats van een vogelkooi, aan dit verband tussen vrijheid, gebondenheid en beschikbaarheid nog een dimensie toe. Een borduursel met een gekooide vogel had waarschijnlijk een directe associatie met vrouwelijke seksualiteit veroorzaakt. De muizenval symboliseerde in de brave context van

het geborduurde tafereel echter vrouwelijke solidariteit met een kwetsbaar schepsel, man of vrouw, dat niet over zijn eigen leven kan beschikken. Het feit dat de vrouwen de kooi willen openen, heeft dan ook niets te maken met hun seksuele beschikbaarheid. Als de muis dankzij de vrouwen vrij zal komen, zal hij verdwijnen en zichzelf verder redden. Toch heeft het beeld wel degelijk ook betrekking op de vrouwen zelf. Daarbij gaat het niet langer om hun maagdelijkheid, maar om hun mondigheid. De beeldtaal van het borduurwerk van Louise van Ommeren-Hengevelt weerspiegelt de overtuiging van deze vrouwen dat ze klaar zijn om toe te treden tot het mannendomein van de politiek.

Afb. 4
Detail van afb. 3.

NOTEN

- 1 Betreft inv.nr. NG-1991-22. Met dank aan Liane van der Linden, Bert Paasman, Margreet Schrevel, Berteke Waaldijk, Kees Zandvliet voor hun waardevolle commentaar op het concept van dit artikel.
- 2 Vrouwelijkheid is een complex begrip dat betrekking heeft op de maatschappelijke positie van vrouwen, op zelfopvatting en identiteit, op geïdealiseerde beeldvorming en stereotypering. Inzake borduurwerk is analyse van het begrip van belang omdat het mede betrekking heeft op onderscheid tussen kunst en ambacht. R. Parker, *The subversive stitch. Embroidery and the making of the Feminine*, Londen 1996², pp. 4-5: *The development of an ideology of feminity coincided historically with the emergence of a clearly defined seperation of art and craft.*
- 3 J.L. Tobin en R.G. Dobard, *Hidden in plain view. A secret story of quilts and the underground railroad*, New York/Londen etc. 1999 geven daarvan een heel bijzonder voorbeeld, in hun beschrijving van de wijze waarop vrouwen, zowel op plantage als in vrijheid, met behulp van de patronen van quilts route-aanwijzingen gaven voor de underground-railroad waarlangs slaven vluchtten vanuit het zuiden van Amerika naar het noorden en Canada. Zie ook Parker *op.cit.* (noot 2).
- 4 W.R.D. Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782), ambitieus, vrijmoedig en gevat*, Hilversum 1999, pp. 14, 45 en *passim*.
- 5 Geciteerd in H.E. van Gelder, 'Feministische Bataven', *De Amsterdammer* 1907:3, 10 en 24 november, in: W. Fritschy (red.), *Fragmenten Vrouwengeschiedenis*, Den Haag 1980, deel 1, pp. 69-83, p. 71.
- 6 Wolff 1775, p. 58.
- 7 H. van Hogendorp, 'Dagboek van eene reis naar Nijmegen en het Kasteel Biljoen in 1787, gehouden door Jonkvrouw A.C.W. van Hogendorp', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (1904) 7, pp. 415-452, p. 420: (...) *ik geloof ook, dat wie van hen zoo veel smaak in studeeren vond als ik, zich ligt door dien smaak kon zien vervoeren en van haar eigen bestemden weg afwijken. Ik geloof in het algemeen, dat eene vrouw deugdzaam, verstandig en redelijk binnen 's huis moet wezen om zich de achting en de liefde van haar gezin te verkrijgen en alles in goede orde te houden, en dat zij in gezelschap zedig, vroolijk en vriendelijk zijn moet om zich daar ook bemind te maken (...). Maar zoodra de gelegenheid daar is om zonder gevaar te toonen wie men is, geloof ik, dat men, al is men zedig, den lof kan genieten, dien men verdient.*
- 8 *De historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* door Betje Wolff en Aagje Deken werd voor het eerst gepubliceerd in 1782.
- 9 Verschillende personen in *De historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* vertrekken al dan niet met succes naar de Oost om hun fortuin te maken, zijn steenrijk door de koloniale handel, geruineerd door tegenslag, of worden verrast door een erfenis uit een koloniale boedel. Zie bijvoorbeeld B. Wolff en A. Deken, *De historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*, Amsterdam/Antwerpen 1998, pp. 63, 91, 181, 223, 288, 307.
- 10 Zie bijvoorbeeld het pamflet uit 1795 'Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het land, door P.B.v.W.' (Knuttel nr. 22558). Ook P.J. Buijnsters, (red.), *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door Dr P.J. Buijnsters*, Utrecht 1987, deel 2, p. 260. Het vraagstuk van het signeren van 'textiel' raakt ook aan het in noot 2 genoemde onderscheid tussen *arts* en *crafts* dat doorwerkt in de indeling van door vrouwen gemaakte kunstwerken. Interessant is de parallel met batiks van de Indo-Europese batikonderneemsters die vanaf 1870 gesigeneerd werden. H.C. Veldhuisen, *Batik Belanda 1840-1940. Dutch influence in Batik from Java. History and Stories*, Jakarta 1993, p. 62.
- 11 Louise Hengevelt (1757-30 april 1846) ging in juni 1784 in ondertrouw met Jacob Jan van Ommeren. P. Brood et al. (red.), *Homines Novi. Eerste volksvertegenwoordigers van 1795*, Amsterdam 1993, pp. 456-457.
- 12 In 1767 is een zekere Mr. Hengevelt een van de twee diakenen; in 1783, 1787, 1788 is dat J.J. van Ommeren. Mogelijk is dat Jacob Jan. In 1794 is J.J. van Ommeren ouderling, in 1799 en later komt de naam E.J. van Ommeren voor. Andere namen uit het patriotse gemeentebestuur die ook in de Waalsche kerk actief zijn: Beumer, Bouricius, Ammon, Engelen, Umbgrove. M.C. Sigal, 'Uit de geschiedenis der Waalsche gemeente te Arnhem', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 22 (1919), pp. 93-140, pp. 135-138.
- 13 Toen in 1795 de stadhouderlijke legers voorgoed verslagen waren en de Fransen zich onder generaal Lefebvre in Arnhem vestigden, stelden de patriotten een Comité Revolutionnaire in, bestaande uit vijf leden, onder wie Van Ommeren. Hij had zich ook gewapend ingezet voor het omverwerpen van het stadhouderlijk bewind. Vervolgens werd hij magistraat in de nieuwe municipaliteit. De overige leden van het revolutionair comité waren: J.A. Bouricius, J.W.S. van Haersolte, C.J. Knipschaer, W.A. van Enschut. Th.N. Eijssink, *Restaurantie en Revolutie in Arnhem. 1 juli 1787-6 mei 1795*, Arnhem 1967 (Bijdragen tot de geschiedenis van Arnhem deel 2), pp. 75-76. Zie ook: *Inventaris van de Archieven der gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd in Gelderland 1795-1813*, deel 1, pp. 85, 136, 267.
- 14 De Arnhemse Vaderlandsche Sociëteit had als zinspreuk: *Aan 't nut van 't algemeen, aan 't heil van stad & land, zij steeds deez' broedrenkring door trouw en deugd verpand.* De meesten van de 201

- leden behoorden tot de kleine burgerij. J.S. van Veen, 'De Vaderlandsche Societeit voor vrijheid, gelijkheid en broederschap te Arnhem', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 17 (1914), pp. 191-200; P. Geyl, 'De Bataafse Revolutie', in: *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500*, Den Haag 1975, pp. 416-434, p. 427; Brood, *op.cit.* (noot 11), pp. 456-457; Eijsink, *op.cit.* (noot 13), pp. 17-18.
- 15 Eijsink, *op.cit.* (noot 13), p. 76 constateert dat na 1795 de leden van de Vaderlandsche Societeit procentueel aanzienlijk minder doordringen in het nieuwe bestuur, dan de leden van het sociaal en intellectueel voornamere Prodesse Conamur. Onder de nieuwe bestuurders waren vijf kooplieden, onder wie J.J. van Ommeren.
- 16 Elders wordt Prodesse Conamur ook omschreven als 'Natuur- en Letterkundig Genootschap'. Het was voortgekomen uit een leesgenootschap waarin onder meer alle hervormde predikanten (ook Waals en Remonstrants) zaten. E.J. Post was Directeur van de afdeling Letteren van het Prodesse Conamur. Onder de Arnhemse burgers in de Oost en West die werden uitgenodigd om honorair lid van Prodesse te worden, bevond zich H.H. Post in Demerary. Andere honoraire leden waren de resident van Cheribon J.L. Umbgrove (familie van de burgemeester van Arnhem), J.F. van Reede, de resident van Soerakarta, en Willem Arnold van Alting (gouverneur-generaal van Oost-Indië). A.N. Paasman, *Elisabeth Maria Post (1755-1812). Een bio-bibliografisch onderzoek*, Amsterdam 1974, p. 75; A.N. Paasman, *Reinhart. Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting*, Putten 1984, p. 183; Eijsink, *op.cit.* (noot 13), p. 21 noemt als reden voor het creëren van dit honorair lidmaatschap dat deze buitenleden vanuit de koloniën interessante voorwerpen zouden sturen.
- 17 Paasman memoreert de vriendschap van Elisabeth Post en Charlotta Louisa van der Capellen: *Deze artistieke vriendin was bedreven in het hanteren van penseel en naald.*, Paasman 1974, *op.cit.* (noot 16), p. 83.
- 18 P.C. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850*, Amsterdam/Antwerpen 2000, pp. 186, 204, *passim*; S. Legêne, *De bagage van Blomhoff en Van Breugel. Japan, Java, Tripoli en Suriname in de 19e-eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme*, Amsterdam 1998, p. 71. G.J. Schutte, *De Nederlandse patriotten en de koloniën. Een onderzoek naar hun denkbeelden en optreden, 1770-1800*, Groningen 1974, pp. 146 stelt dat de afschuw tegen de slavenhandel en slavernij ten tijde van de Bataafse Republiek vrij algemeen was, en hij haalt daarbij enkele preken, lezingen en prijsvragen aan; maar ik denk eerder dat zeer weinig mensen er überhaupt over nadachten. Vergelijk ook A. Sens, 'Dutch antislavery attitudes in a decline-ridden society, 1750-1815', in: G. Oostindie (red.), *Fifty years later. Antislavery, capitalism and modernity in the Dutch orbit*, Leiden 1995, pp. 89-104, p. 89. Zij gaat in op de vraag hoe het komt dat in Nederland iedere abolitionistische 'ijver' ontbrak.
- 19 In 1787 werd de Society for the Abolition of the Slave Trade opgericht met vele plaatselijke comité's.
- 20 Een van de uitzonderingen hierop vormt het werk Willem van Hogendorp, vader van de hiervoor aangehaalde Antje, die naar Indië ging om het familiekapitaal aan te zuiveren. Verontwaardigd over wat hij om zich heen zag schreef hij in Batavia in 1780 de zedekundige vertelling *Kraspoekol, of de droevige gevolgen van eene te verregaande strengheid jegens de slaaven*. Het werd in 1800 door Dirk van Hogendorp bewerkt tot een toneelstuk. In Verlichte kringen las men ook de vertaling van de fabelen van C.F. Gellerts, waaronder het verhaal van *Inkle en Yariko*, het verhaal van de gestrande zeeman, die wordt gered door een negerin die hem beschermt en met wie hij gaat samenleven, tot ze besluiten terug te gaan naar Europa en hij haar op de valreep verkoopt aan een slavenhandelaar. C.F. Gellert, *Fabelen en vertelsels, in Naederduitsche verzen gevold*, Amsterdam 1781, deel 1, pp. 30-35. Paasman 1984, *op.cit.* (noot 16), p. 209.
- 21 (...) *O Stad, o aangenaame Stad, Door fiere Vrijheid hoog geschat. O Stad, daar schrand're Zeevaardy, Aan mijn geliefde Burgery, In milden welvaart aandeel geeft; (...) O Stad, 'k vergeet u nimmermeer. Neem toe in welstand, roem en eer!*, Wolff 1775, pp. 46-47.
- 22 Deze collectie was van haar goede vriend en raadsheer Mr. Hermanus Noordkerk, die overleed in 1871. P.J. Buijnsters, *Wolff & Deken. Een biografie*, Leiden 1984, pp. 65-73. Hij verzamelde tijdens zijn leven onder meer een Atlas in 120 delen. Volgens de veilingcatalogus van deze Atlas gingen deel 113 t/m 118 over de overzeese relaties van Nederland en in het bijzonder de Oost-Indische Compagnie; deel 119 ging over *Het geene de West-Indische Compagnie aangaat, zo in haar voorige als tegenwoordige bezittingen* en 120 betrof *De Colonie, onder het Bestier van particuliere Gemeenschappen, als Suriname, Berbice, alsmede de groote en kleine Visserij, Koopvaardij en Scheepsbouw*. De veilingcatalogus bevindt zich in de UB van de UvA.
- 23 B. Wolff, *Beemster-winter-buitenleven. Twee brieven*, Amsterdam/Den Haag 1778, pp. 43-45. De tekst vervolgt met een lofzang op Pensilvanië (dat wil zeggen, op nederzettingen van de Quakers), waar geen slaaf zijn lot beschreit *Maar in zyn Heer ziet zynen Vriend, Die hij getrouw en vurig dient...* Het gedicht wordt onder meer genoemd in Van Winter 1953 p. 92; ook Paasman 1984, *op.cit.* (noot 16), p. 209

- 24 Ook in *De historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* komt het thema van slavernij niet voor, tenzij de lezeres een enkele verwijzing naar 'de historie der beide Indiën door Raynal' zo opvatte. Wolff en Deken doelden hier op het werk van de Abbé Raynal, dat tussen 1775 en 1783 in het Nederlands zou verschijnen en waarin slavernij veroordeeld werd. Maar waarschijnlijk noemden de schrijvers dit werk niet eens vanwege het standpunt over slavernij. G. T. Raynal, *Wysgeerige en staatkundige geschiedenis van de bezittingen en den koophandel der Europeaanen, in de beide Indiën*. Uit het Frans vertaald in 10 delen. Amsterdam 1775-1783, geciteerd in Wolff en Deken, *op.cit.* (noot 9), p. 155.
- 25 De vertaalster kon zich daarbij vanwege haar radicale patriotse positie echter niet bekend maken, laat staan er een eigen inleiding bij schrijven. Paasman 1984, *op.cit.* (noot 16), p. 114; Buijnsters 1984, *op.cit.* (noot 22), p. 259.
- 26 Geciteerd in Buijnsters 1984, *op.cit.* (noot 22), p. 16; volledige brief in Buijnsters 1987, *op.cit.* (noot 10), p. 581.
- 27 Paasman 1984, *op.cit.* (noot 16), p. 86.
- 28 C. Midgley, *Women against slavery. The British campaign 1780-1870*, New York/Londen, pp. 23-24.
- 29 L. Walker en V. Ware, 'Political pincushions. Decorating the abolitionist interior 1787-1865', in: I. Bryden en J. Floyd, *Domestic Space: Reading the nineteenth century interior*, Manchester/New York 1999, pp. 58-83.
- 30 Midgley 1992, *op.cit.* (noot 28), p. 27.
- 31 Pamflet door P.B.v.W., geciteerd in van Gelder, *op.cit.* (noot 5), pp. 81-82.
- 32 Schutte, *op.cit.* (noot 18), pp. 146-149; Legêne, *op.cit.* (noot 18), pp. 155-158.
- 33 Deze brief werd opgesteld door J. van Leeuwen, H.H. Donker Curtius en M.I. Vtringa. Ze is afkomstig uit de archieven van de Evangelische Broedergemeente in Nederland buiten Zeist (inv.nr. 25:1204 stuk 136) in de Utrechtse Archieven. Ik zocht deze na, om te zien of Louise van Ommeren-Hengevelt misschien donateur was geworden van deze organisatie. Een plaatselijk comité in Arnhem kwam echter pas in 1840 van de grond. (25:1205, stuk 100, d.d. 20-6-1840).
- 34 In G. Oostindie (red.), *Fifty years later. Anti-slavery, capitalism and modernity in the Dutch orbit*, Leiden 1995 ligt de nadruk op economische en politieke overwegingen; dit argument ten aanzien van de rol van de kerken en de positie van vrouwen ontbreekt er mijns inziens.
- 35 E. de Jongh, *Kwesties van betekenis. Thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de 17e eeuw*, Leiden 1995, pp. 41-43. Jacob Cats Embleem xiv en xxi. Met dank aan Bert Paasman.
- 36 B. Wolff, *Beemster-winter-buitenleven. Twee brieven*, Amsterdam/Den Haag 1778, pp. 17-18.